

PILIE TIŠKU MO

studija

PILIETIŠKUMO UGDYMAS FORMALIAJAME IR
NEFORMALIAJAME UGDYME
GALIMYBIŲ STUDIJA

SVIET
NVO
TINKLAS | MO

SVIET NVO TINKLAS | IMO

Nacionalinis švietimo NVO tinklas susibūrė siekiant efektyvesnės ir kokybiškesnės švietimo politikos Lietuvoje bei glaudesnio nepriklausomų švietimo veikėjų ir institucijų bendradarbiavimo ją įgyvendinant. Tinklas vienija nacionalines įvairiose švietimo srityse veikiančias nevyriausybinės organizacijas.

Studija parengta pagal projektą „NVO vienijančių asociacijų institucinis stiprinimas“ finansuojamą Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos

Turiny

Turiny 5

Aktualumas 7

1. Pilietiškumo ugdymas Lietuvos mokyklose 8

- 1.1. Pilietiškumo ugdymo mokykloje būdai
- 1.2. Pilietinė galia, kurią suteikia aktyvus dalyvavimas
- 1.3. Teorinių žinių pakanka, reikia mokytis aktyviai dalyvauti
- 1.4. Pilietiškumo pamokų kokybės klausimas

2. Pilietiškumo ugdymo tendencijos užsienyje 20

3. Apibendrinimas 24

Literatūros sąrašas 26

Aktualumas

Lietuvos strateginiuose dokumentuose (Ilgalaikė pilietinio ir tautinio ugdymo programa) pilietiškumas apibrėžiamas kaip „asmens savo teisių, atsakomybės ir pareigų demokratinei valstybei suvokimas, veikla visuomenės labui, bendrapiliečių teisių ir laisvių, demokratijos gynimas, gerovės Lietuvai siekimas.“¹ Lietuvos pažangos strategijoje „Lietuva 2030“ formuluojamas siekis turėti aktyvius, kūrybingus ir atsakingus piliečius, yra susijęs su veikliomis bendruomenėmis, iniciatyviais piliečiais ir nėra atsiejamas nuo pilietinio veikimo. Taigi pilietiškumas (akcentuojant kiekvieno piliečio įgalinimą) ir jo ugdymas tampa svarbiu strategijos įgyvendinimo įrankiu.

Sparčiai besikeičiančiame šiuolaikiniame pasaulyje pilietiškumas įgyja vis didesnę vertę. Netikrų naujienų (angl. *fake news*) plitimas, geopolitinė situacija, vartotojiškumo augimas, interneto, o kartu ir socialinių medijų plėtra, lemianti horizontalėjančius santykius, kuria naujus iššūkius, kuriuos būtina spręsti nuosekliai ir sistemingai. Nepaisant technologijų plėtros teikiamų galimybių ir turimo potencialo mažinti socialinę atskirtį, didinti visų piliečių dalyvavimą visuomeniniame

¹ Ilgalaikė pilietinio ir tautinio ugdymo programa, 2006.

gyvenime, savaime ši skirtis nesumažės. Aukštesnio socialinio ekonominio statuso asmenys dažniau yra geriau technologiškai išprusę ir turi daugiau kapitalo (ir finansinio, ir socialinio), leidžiančio susidoroti su įvairiais iššūkiais. Valstybėms tikslingai neinvestuojant ir neugdant piliečių sąmoningumo, gebėjimo įsitraukti į sprendimų priėmimą, aktyvaus dalyvavimo skirtis ateityje gali tik didėti.

Nepaisant esamų programų bei tam kasmet skiriamų lėšų, pilietinis ugdymas neduoda rezultatų – menkas pilietinis aktyvumas ir dešimtmetį iš esmės nekintantys rezultatai (remiantis Pilietinės galios indeksu) verčia abejoti pilietiškumo pagrindų ugdymo mokykloje efektyvumu. Dažnai mokiniai, paklausti, kokias pilietines veiklas žino, neranda tikslių žodžių, pilietinę veiklą siedami su politiniu dalyvavimu.² O „mokytojams trūksta žinių, įgūdžių ir metodinių gairių kokybiškam, įdomiam ir motyvuojančiam tam tikrų temų dėstymui ir mokinių vertinimui, nėra gerai išvystytos ir nuoseklios mokytojų mokymų ir kvalifikacijos tobulinimo sistemos“.³ Švietimo ir mokslo ministerijos teigimu, bet kokia pamoka, dėstoma vieną kartą per savaitę, valstybei per metus atsieina apie 15 mln. eurų. •

² Pilietinės visuomenės institutas, Pilietiškumo būklės kokybinis tyrimas, 2012. 2 p.

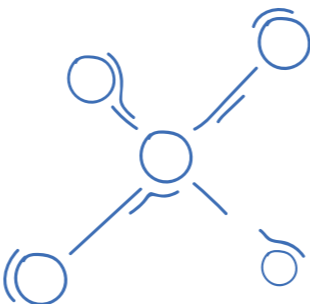
³ Lietuvos Respublikos Švietimo ir mokslo ministro įsakymas, Dėl Pilietinio ir tautinio ugdymo 2016–2020 metų tarpinstitucinio veiksmų plano patvirtinimo, 2016, Vilnius.

1. Pilietiškumo ugdymas Lietuvos mokyklose

Pilietiškumo ugdymu mokykloje siekiama, „kad mokinai įgytų žinių ir gebėjimų, išsiugdytų nuostatas, būtinas, kad galėtų aktyviai ir atsakingai dalyvauti Lietuvos demokratinės valstybės ir pilietinės visuomenės gyvenime.“⁴ Siekiant šio tikslo ugdymo procese integruojamos kelios veiklos sritys: visuomenės pažinimas ir tyrinėjimas; dalyvavimas ir pokyčių inicijavimas bendruomenėje; socialinių ryšių kūrimas ir palaikymas. Pilietiškumo ugdymo bendrojoje programoje, kuri paskutinį kartą atnaujinta 2008 m., yra išskirti esminiai gebėjimai, kuriuos siekiama išugdyti 5–8 ir 9–10 klasėse (žr. 1 lentelę)⁵.

4 Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerija, socialinis ugdymas. 81 p.

5 Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerija, socialinis ugdymas. 83 p.

Veiklos sritis	5-8 klasės	9-10 klasės
Visuomenės pažinimas ir tyrinėjimas 	<p>Paaškina pagrindines sąvokas, susijusias su demokratinės valstybės ir visuomenės gyvenimu (pvz., <i>piliėtis, pilietinė dorybė, piliečių susivienijimas, teisingumas, lygybė, solidarumas ir kt.</i>), demokratijos ir tautos vertybes, su kuriomis susipažįsta per istorijos, geografijos, etikos, lietuvių kalbos ir kitas pamokas. Kai kurias vertybes sieja su realiu gyvenimo kontekstu ir stengiasi jomis vadovautis. Nagrinėja problemas, kylančias klasėje ir mokyklos bendruomenėje. Nagrinėja nesudėtingas socialines, kultūrinės, ekonomines ir kitas problemas, klausimus ir įvykius.</p>	<p>Mokiniai, tyrinėdami aktualius socialinius, pilietinius ir kitus klausimus, problemas ir įvykius, parodo, kaip suvokia tautos vertybes, demokratinę valstybę, moralumo nuostatų svarbą politinėje bendruomenėje. Remdamiesi įvairiais informacijos šaltiniais, nagrinėja aktualias vietas, nacionalines ir globalias problemas, klausimus ir įvykius. Analizuoja ir kritiškai vertina informaciją, jos šaltinių patikimumą. Visi kartu nagrinėja problemas, kylančias klasėje, mokyklos ir vietos bendruomenėse, pateikia galimus problemas sprendimus.</p>
Dalyvavimas ir pokyčių inicijavimas bendruomenėje 	<p>Aktyviai ir atsakingai dalyvauja kasdieniame mokyklos gyvenime, visuomeninėje veikloje, priimant bendrus sprendimus grupėje ar klasėje. Sprendžia klasėje kilusias problemas, prisideda prie nesudėtingų vietos bendruomenės problemų sprendimo. Pateikia siūlymų probleminei situacijai pagerinti ar pakeisti. Organizuoja renginius mokykloje, inicijuoja veiklą bendruomenės labui.</p>	<p>Aktyviai ir atsakingai dalyvauja kasdieniame mokyklos gyvenime sprendžiant klasėje kilusias problemas, aktualias mokyklos, vietos bendruomenės problemas, dalyvauja pilietinėje, visuomeninėje veikloje priimant bendrus sprendimus grupėje ar klasėje. Įtraukia kitus asmenis į pilietinę ar visuomeninę veiklą. Apibendrinami turimą informaciją, pateikia išvadas ir kūrybingų pasiūlymų, kaip pagerinti ar pakeisti probleminę situaciją.</p>
Socialinių ryšių kūrimas ir palaikymas 	<p>Nagrinėdami aktualias vietas problemas ir klausimus, bendradarbiauja su kitais mokyklos bendruomenės nariais; aiškiai ir pagrįstai išreiškia savo nuomonę, pristato ir paaškina skirtingas idėjas ir nuomones; palygina savo nuomonę su kitų nuomonėmis, išklauso ir gerbia kitų nuomonę, atsižvelgia į ją ir į kitų patirtį; kartu daro nesudėtingas išvadas. Per grupės ar klasės diskusiją tariasi dėl bendrų sprendimų. Ieško taikių būdų kasdien kylantiems konfliktams spręsti. Taikiai sprendžia tarp bendraamžių kilusius nesutarimus. Dalyvauja diskusijose svarstant mokiniams aktualias problemas. Keičiasi su kitais savo patirtimi ir gautais rezultatais.</p>	<p>Aktyviai dalyvauja nagrinėjant ir sprendžiant aktualias vietas, nacionalines ir globalias problemas, organizuojant renginius mokykloje, bendradarbiauja su kitais mokyklos bendruomenės nariais; keičiasi patirtimi, gautais rezultatais; daro apibendrinimus, išreiškia savo nuomonę, pagrindžia ją ir apgina; išklauso, gerbia kitų nuomonę, atsižvelgia į ją ir į kitų patirtį; supranta, išreiškia, paaškina, kritiškai įvertina kitų nuomonę ir idėjas. Dalyvauja grupės ar klasės diskusijoje, debatuose, derasi ir susitaria dėl bendrų sprendimų. Suteikia emocinę, intelektualinę, praktinę pagalbą klasės draugams ar mokyklos bendruomenės nariams. Ieško taikių sprendimo būdų kasdien kylantiems konfliktams spręsti, įtikina aplinkinius, kad pasiūlytas sprendimas pranašesnis. Numato grupės, asmens interesus ir tikslus, sąžiningai jų siekia.</p>

Lentelė nr. 1. Šaltinis: pilietiškumo ugdymo bendroji programa, 2008

1.1. Pilietiško ugdymo mokykloje būdai

1. Pilietiško ugdymas integruojamas į kitų dalykų bendrąsias 5–10 klasių programas.

„Pilietinę tematiką siūloma integruoti į įvairių mokomųjų dalykų turinį.“⁶ Pilietiško ugdymo integruojamoje programoje pateikiami 5–6, 7–8 ir 9–10 klasių pilietiško ugdymo integravimo į įvairias mokomųjų dalykų programas aspektai: nurodomos pilietiško ugdymo veiklos sritys ir ugdytinos nuostatos bei jiems įgyvendinti numatyti mokinių pasiekimai atskirų mokomųjų dalykų programose.⁷

2. Atskiras pilietiško pagrindų kursas 9–10 klasėse.

9–10 klasėse atsiranda atskiras pilietiško pagrindų kursas, kuriam skiriamos 2 savaitinės valandos (iš viso 74 val.)⁸. Šiame kurse akcentuojamas nuostatų, žinių / supratimo ir gebėjimų ugdymas. Didelė dalis siekiamų ugdyti gebėjimų išreiškiami tokiais veiksmažodžiais kaip „analizuoti“, „paaiškinti“ ar „apibrėžti“ tam tikrus procesus, kurie atspindi žinių lauką. Tačiau plane numatoma ugdyti ir praktinius gebėjimus, kurie matuojami mokinių dalyvavimu visuomenės gyvenime: dalyvavimas bendruomenėse, tyrimų organizavimas problemoms spręsti, planų kūrimas, savo pozicijos reiškimas skirtingoms institucijoms ir t.t.⁹

3. Socialinė veikla 5–10 klasėse.

Pilietiško formaliojo ugdymo programoje ugdymus gebėjimus gali papildyti 5–10 klasėse vykdomos socialinės veiklos. Tai turėtų prisidėti prie mokinių praktinių gebėjimų ugdymo. Socialinė veikla yra „neatskiriama pagrindinio ugdymo dalis ir siejama su pilietiško ugdymu, mokyklos bendruomenės projektais, kultūrinėmis bei socializacijos programomis. Socialinė veikla pagrindiniame ugdyme yra privaloma ir jai buvo skiriama ne mažiau kaip 5 pamokos (valandos)“¹⁰ (nuo 2017–2018 mokslo metų nustatyta ne mažiau kaip 10 valandų) per mokslo metus.

Mokyklos gali sudaryti sąlygas pilietiško ugdymui ne tik 5–10, bet ir 11–12 klasėse bei ikimokyklinio bei pradinio ugdymo metu. Tokių pavyzdžių Lietuvoje yra. Vienas iš jų – visos savivaldybės lygmeniu veikianči Socialinių kompetencijų ugdymo programa Šiaulių mieste, kurią įgyvendina visos Šiaulių bendrojo ugdymo įstaigos. Mokyklos gali numatyti ir kitokias pilietiško ugdymo formas ir būdus, nei pirmiau nurodytos. •

⁶ Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerija, Socialinis ugdymas. 81 p.

⁷ Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerija, Pilietiško ugdymo integruojamoji programa.

⁸ Zaleskienė, I., ir kiti, Metodinės rekomendacijos pagrindinio ugdymo bendrųjų programų įgyvendinimui, Pilietiško ugdymas. 4 p.

⁹ Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerija, socialinis ugdymas. 94 p.

¹⁰ Zaleskienė, I., ir kiti, Metodinės rekomendacijos pagrindinio ugdymo bendrųjų programų įgyvendinimui, Pilietiško ugdymas 5 p.

1.2. Pilietinė galia, kurią suteikia aktyvus dalyvavimas

2016 m. pilietinės galios indeksas reikšmingai paaugo (nuo 33,4 – 2015 m. iki 37,0 – 2016 m.).¹¹ Nors pilietinės įtakos pajautimas augo visoje visuomenėje, didžiausi pokyčiai matyti jaunimo grupėje – tai gali būti siejama ir su plačiai 2016 m. rudenį socialiniuose tinkluose, interneto erdvėje, ypač tarp jaunimo, plitusių rinkimams skirtomis nevyriausybinių organizacijų, žiniasklaidos atstovų inicijuotomis rinkiminio aktyvumo, domėjimosi skatinimo kampanijomis, debatais.¹² Todėl šis pilietinės įtakos suvokimo padidėjimas gali būti laikinas (toks dėsniumas pastebėtas po 2013 m. indekso padidėjimo dėl žemės referendumo klausimo).¹³

11 Pilietinės visuomenės institutas, Pagrindiniai Lietuvos visuomenės pilietinės galios indekso rodikliai 2016m., 2017 Vilnius. 1 p.

12 Pilietinės visuomenės institutas, Išaugęs pilietinės galios indeksas – testas valdžiai?, 2017, Vilnius. 1p.

13 Pilietinės visuomenės institutas, Išaugęs pilietinės galios indeksas – testas valdžiai?, 2017, Vilnius. 1p.

Kaip ir visos visuomenės, jaunimo pilietinę galią itin didina dalyvavimas popamokinėje, neformaliojo ugdymo veikloje tiek mokykloje, tiek už mokyklos ribų: kuo daugiau įvairiose organizacijose dalyvauja jaunuoliai, tuo didesnė jų pilietinė galia (žr. 2 lentelę), ir ypač – dalyvavimas įvairiose pilietinėse veiklose¹⁴. „Didelę įtaką jaunimo pilietinei galiai turi jų įsitraukimas ir dalyvavimas savanoriškoje veikloje. <...> Savanoriškoje veikloje dalyvavusio jaunimo pilietinės galios indekso reikšmės yra daugiau nei dešimt balų didesnės nei jaunimo, kuris neturi savanoriavimo patirties.“¹⁵

Organizacijų skaičius, kuriame dalyvauja jaunuoliai	PGI balas
0	36,1
1	38,4
2	44,3
3	48
4 ir daugiau	49,7

Lentelė nr. 2. Sudaryta autorių.

14 Pilietinės visuomenės institutas, Pagrindiniai Lietuvos visuomenės pilietinės galios indekso rodikliai 2016m., 2017 Vilnius. 2 p.

15 Pilietinės visuomenės institutas, Pagrindiniai Lietuvos visuomenės pilietinės galios indekso rodikliai 2016m., 2017 Vilnius. 3 p.

Patys moksleiviai 2012 m. atliktoje fokus grupių analizėje teigė, kad pagrindinės priežastys, skatinančios juos būti savanoriais, yra noras įgyti „<...> žinių, pasitobulinti, nepiniginis atlygis, galimybė išplėsti pažinčių ratą, noras gerai praleisti laiką, noras padėti kitiems.“¹⁶ Pilietinės galios indekso tyrime moksleiviai pilietinio ugdymo veiksmingumą vidutiniškai vertino 7 (čia 1 reiškia „visiškai neveiksmingas“, o 10 – „labai veiksmingas“), „<...> tačiau geriau besimokantys arba pilietiškai aktyvesni moksleiviai pilietinio ugdymo veiksmingumą vertino gerokai kritiškiau nei prasčiau besimokantys ar turintys mažesnę pilietinę galią.“¹⁷ Pilietinės galios indekso duomenys rodo, kad veiksmingiausiai pilietinis ugdymas vyksta tuomet, kai pasitelkiamos skirtingos ugdymo formos – neapsiribojama tik pamokomis, vaikai dalyvauja neformaliojo pilietinio ugdymo ir visuomeninių organizacijų veikloje. •

16 Visuomenės nuomonės ir rinkos tyrimų centras, Pilietiškoji samprata, Fokusuota grupinė diskusija, 2012, Vilnius. 6 p.

17 Visuomenės nuomonės ir rinkos tyrimų centras, Pilietiškoji samprata, Fokusuota grupinė diskusija, 2012, Vilnius. 3 p.

1.3. Teorinių žinių pakanka, reikia mokytis aktyviai dalyvauti

Lietuva 2009 m. dalyvavo tarptautiniame pilietinio ugdymo ir pilietiškumo tyrime ICCS (The International Civic and Citizenship Education Study). 2009 m. tyrime dalyvavusios 38 šalys pilietinį ugdymą apibrėžė kaip keletą skirtingų sričių apimantį objektą. Jis skirtas žinioms ir supratimui perteikti, įvairiems įgūdžiams, tokiems kaip diskutavimas, analizavimas, stebėjimas, formuoti ir skatinti įsitraukti į bendruomenių veiklą, politinį ir visuomeninį gyvenimą.¹⁸ Todėl daugelyje šių šalių pilietinis ugdymas yra ne tik formaliojo ugdymo dalis. Jis vykdomas ir papildomų užsiėmimų metu, pavyzdžiui, dalyvaujant ir organizuojant įvairius renginius, diskusijas, dalyvaujant draugijų ir organizacijų veiklose.¹⁹ Tai darome, nes „dalyvaudami nevyriausybinių organizacijų veikloje, moksleiviai įgyja atsakomybės, savarankiškumo, iniciatyvumo, mokosi priimti sprendimus, taikyti įgytas žinias praktinėje veikloje.“²⁰

Tyrimo rezultatai parodė, kad Lietuvos aštuntokų pilietinės žinios (505 taškai) yra panašios kaip ir kitų šalių, dalyvavusių tyrime (vidurkis 500), bet šiek tiek menkesnės už

18 Tarptautinis pilietinio ugdymo ir pilietiškumo tyrimas (International Civic and Citizenship Education Study), 2010, Vilnius. 17 p.

19 Tarptautinis pilietinio ugdymo ir pilietiškumo tyrimas (International Civic and Citizenship Education Study), 2010, Vilnius. 16 p.

20 Lietuvos Respublikos Švietimo ir mokslo ministro įsakymas, Dėl Pilietinio ir tautinio ugdymo 2016–2020 metų tarpinstitucinio veiksmų plano patvirtinimo, 2016, Vilnius.

Europos šalių vidurkį, kuris yra 514.²¹ Interpretuojant tyrimo rezultatus paaiškėjo, kad mokinių dalyvavimo ir pokyčių inicijavimo bendruomenėje sritis reikalauja didžiausio tobulinimo iš visų pilietinio ugdymo grandžių, nors patys mokytojai ir teigė, kad yra įvairių veiklų, kurias vykdo kartu su mokiniais, dalyviai.²² Lietuva yra viena iš keturių šalių, kuriose mažiausia dalis mokytojų teigė pilietinio ugdymo tikslu matantys supažindinimą su politinėmis, socialinėmis ir pilietinėmis institucijomis.²³ Apibendrinant galima pasakyti, kad apskritai nedidelė dalis mokytojų minėjo pilietinio ugdymo tikslus, susijusius su aktyvaus dalyvavimo skatinimu.²⁴

2012 m. visuomenės nuomonės ir rinkos tyrimų centro „Vilmorus“ fokus grupėje atliktoje apklausoje pilietiškumo sampratos tema mokytojai teigė, „<...> kad jų galimybės įdomiai praveisti pamokas už mokyklos ribų yra ribotos, nes tam skirtas tik ribotas dienų skaičius, nukenčia kitų dalykų pamokos.“²⁵ O moksleiviai rečiau renkasi aktyvius būdus dalyvauti bendruomenės veikloje. Debatuose

21 Tarptautinis pilietinio ugdymo ir pilietiškumo tyrimas (International Civic and Citizenship Education Study), 2010, Vilnius.

22 Čepaitė, V., Švietimo problemos analizė. Pilietinio ugdymo įgyvendinimo politika: tikslai, priemonės, rezultatai, 2013 Vilnius.

23 Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerija, Tarptautinis pilietinio ugdymo ir pilietiškumo tyrimas (International Civic and Citizenship Education Study), 2010, Vilnius.

24 Čepaitė, V., Švietimo problemos analizė. Pilietinio ugdymo įgyvendinimo politika: tikslai, priemonės, rezultatai, 2013 Vilnius. 5 p.

25 Visuomenės nuomonės ir rinkos tyrimų centras, Pilietiškumo samprata, Fokusuota grupinė diskusija, 2012, Vilnius. 6 p.

aktyviai dalyvauja 23 proc. Lietuvos moksleivių (ICCS vidurkis 44 proc.), 35 proc. aktyviai dalyvauja priimant sprendimus dėl mokyklos reikalų (ICCS vidurkis 40 proc.), ir 30 proc. yra buvę kandidatais į klasės atstovus mokinių taryboje ar parlamente (ICCS vidurkis 42 proc.).²⁶ Taip pat mokiniai aktyviau įsitraukia į veiklas mokykloje nei už jos ribų.²⁷

„mokinių dalyvavimo ir pokyčių inicijavimo bendruomenėje sritis reikalauja didžiausio tobulinimo iš visų pilietinio ugdymo grandžių“

26 Čepaitė, V., Švietimo problemos analizė. Pilietinio ugdymo įgyvendinimo politika: tikslai, priemonės, rezultatai, 2013 Vilnius. 5 p.

27 Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerija, Tarptautinis pilietinio ugdymo ir pilietiškumo tyrimas (International Civic and Citizenship Education Study), 2010, Vilnius. 31 p.

2016 m. vykęs pakartotinis ICCS tyrimas parodė, kad Lietuvos rezultatai pagerėjo (+13 taškų) ir pasiekė 518 taškų (2016 m. tyrime dalyvavo 24 šalys, tai 14 mažiau, palyginti su 2009 m. tyrimu).²⁸ Lietuvos rezultatai aukštesni nei visų tyrime dalyvavusių šalių vidurkis, bet skirtumas nėra statistiškai reikšminga. Per tą patį laikotarpį Estijoje rezultatai augo dar sparčiau, t. y. + 21 taškas. Atkreiptinas dėmesys, kad vieni iš labiausiai augusių kriterijų Lietuvoje yra pasitikėjimas nacionalinėmis politinėmis institucijomis (Vyriausybė, Seimas) ir pasitikėjimas politinėmis partijomis (jie darė didelę įtaką ir bendram Lietuvos taškų augimui), labai tikėtina, kad tai buvo susiję su 2016 m. vykusiais Lietuvos Respublikos Seimo rinkimais. Pasitikėjimas minėtomis institucijoms dažniausiai pastebimas būtent politinio ciklo pradžioje ir po to palaipsniui mažėja.

28 Tarptautinis pilietinio ugdymo ir pilietiškumo tyrimas (International Civic and Citizenship Education Study), 2017.

Nors berniukų ir mergaičių rezultatų atotrūkis Lietuvoje mažėja, jis vis dar išlieka labai didelis. Tas pats pasakytina ir apie vaikus, kurie mokosi mažose regionų mokyklose ar yra iš žemesnio socialinio ekonominio statuso šeimų.

Nepaisant teigiamų paskutiniojo ICCS tyrimo tendencijų, dera pastebėti, kad problemos, kurios buvo išvardytos pristatant 2009 m. tyrimo rezultatus, išlieka tos pačios, o pati didžiausia – menkas įsitraukimas į pilietinę veiklą²⁹.

„pilietinis ugdymas Lietuvoje suteikia teorinių žinių apie politinės sistemos sąrangą, tačiau neugdo įgūdžių aktyviai įsitraukti“

29 Daugiau remiamasi 2009 m. ICCS tyrimu, nes jo duomenys buvo prieinami rengiant šią pilietiškumo studiją. 2016 m. tyrimo duomenys Lietuvoje oficialiai buvo pristatyti 2017 m. lapkričio viduryje, kai šios studijos rengimas buvo beveik baigtas, todėl 2016 m. tyrimas pristatomas akcentuojant tik pačias svarbiausias vietas, lyginant su 2009 m. duomenimis.

Nors moksleivių teorinės žinios Lietuvoje yra pakankamai aukšto lygio – net 70 proc. Lietuvos mokinių atsakė teisingai į teorinius klausimus apie rinkimų sistemą (ES vidurkis 47 proc.), daugiau kaip 70 proc. mokinių netiki, kad jų balsas gali nulemti sprendimų priėmimą. Taip pat remiantis Eurobarometro atliktu tyrimu, Lietuvoje 63 proc. jaunimo yra nelinkę įsitraukti į visuomeninę veiklą, o Europos Sąjungos vidurkis yra 44 proc.³⁰ „Galima teigti, kad pilietinis ugdymas Lietuvoje suteikia teorinių žinių apie politinės sistemos sąrangą, tačiau neugdo įgūdžių aktyviai įsitraukti į visuomeninę (bendruomeninę) veiklą ir neskatina prisiimti atsakomybės už procesus, vykstančius valstybėje.“³¹

Tai atsispindi ir Pilietinės visuomenės instituto 2012 m. atliktame tyrimo: „vyraujantis leitmotyvas mokinių diskusijų grupėse kalbant apie pilietinį ugdymą – šios pamokos yra nuobodžios, jose daug teorinių žinių, kurių reikalingumu mokiniai abejoja, informacija nėra siejama su praktine veikla, tai, kas sakoma tų pamokų metu, greitai pasimiršta. Dažnai minėtas šių pamokų privalumas – jose galima lengviau nei kitose pamokose gauti įskaitą arba gerą pažymį, vykstant

30 Makauskaitė, M., ir Pikžirnis, A., Pilietinio ugdymo efektyvinimas bendrojo ugdymo mokyklose. Geriausios tarptautinės praktikos ir jų pritaikymo galimybės Lietuvoje, 2015. 3 p.

31 Makauskaitė, M., ir Pikžirnis, A., Pilietinio ugdymo efektyvinimas bendrojo ugdymo mokyklose. Geriausios tarptautinės praktikos ir jų pritaikymo galimybės Lietuvoje, 2015. 3 p.

renginiams – išeiti iš kitų pamokų“.³² 56 proc. moksleivių pritarė, kad pilietinio ugdymo dalyko pamokose trūksta praktinės veiklos. „Moksleiviai jaučia, kad pilietinis ugdymas būtų žymiai įdomesnis, jei vyktų už mokyklinių patalpų ribų, pavyzdžiui, einant į ekskursijas, užsiimant realia veikla, o ne besimokant faktų“³³, nes šiuo metu pilietinė veikla užsklęsta mokykloje, kurios nesieja bendradarbiavimo ryšiai su pilietinės visuomenės organizacijomis.³⁴ 2012 m. *fokus* grupėje dalyvavę respondentai pateikė daugiau privalumų, kalbėdami apie pilietiškumo ugdymą neformaliu būdu, lyginant su pamokomis. Jiems atrodė, kad neformalusis ugdymas suteikia daugiau laisvės ir leidžia pasiekti geresnį santykį su ugdytoju, tai lemia, kad vaikai labiau atsiskleidžia ir pasiekiamas geresnis rezultatas.³⁵ •

„70 proc. mokinių netiki, kad jų balsas gali nulemti sprendimų priėmimą“

32 Pilietinės visuomenės institutas, Pilietiškumo būklės kokybinis tyrimas, 2012. 1 p.

33 Pilietinės visuomenės institutas, Pilietiškumo būklės kokybinis tyrimas, 2012. 6 p.

34 Pilietinės visuomenės institutas, Pilietiškumo būklės kokybinis tyrimas, 2012. 4 p.

35 Visuomenės nuomonės ir rinkos tyrimų centras, Pilietiškumo samprata, Fokusuota grupinė diskusija, 2012, Vilnius. 5 p.

1.4. Pilietiškumo pamokų kokybės klausimas

Pilietinės visuomenės instituto 2012 m. tyrimas atskleidė, kad pilietinis ugdymas yra nuvertinamas ir mokytojų, ir mokinių. Tokį įspūdį sudaro tai, jog šis dalykas neturi egzamino, taip pat neretai jis yra vertinamas ne pažymiu, o įskaita.³⁶

Mokiniai pasigenda pilietiškumo pagrindų pamokose gaunamos informacijos aktualumo. Jiems įdomūs kasdien aplink juos vykstantys pilietiniai procesai, tačiau mokytojai, mokantys pilietiškumo pagrindų, nesijaučia turį užtektinai kompetencijų diskutuoti su mokiniais politinių, ekonominių aktualijų klausimais.³⁷

2012 m. visuomenės nuomonės ir rinkos tyrimų centro „Vilmorus“

36 Pilietinės visuomenės institutas, Pilietiškumo būklės kokybinis tyrimas, 2012. 1 p.

37 Makauskaitė, M., ir Pikžirnis, A., Pilietinio ugdymo efektyvinimas bendrojo ugdymo mokyklose. Geriausios tarptautinės praktikos ir jų pritaikymo galimybės Lietuvoje, 2015. 4 p.

atliktoje fokus grupės apklausoje pilietiškumo sampratos tema dalyviai taip pat išsakė, kad šiuo metu jaučiamas gerų mokytojų trūkumas.³⁸

Moksleivių paprašius pasakyti savo nuomonę apie pilietinio ugdymo pamokas, jie „teigė, kad ne visiems tos pamokos patinka, ir tai priklauso ir nuo pačių mokinių, ir nuo mokytojų („papasakoja, ir viskas, – sausas tekstas“, „mokėmės sausą teoriją apie teismų struktūrą“).“³⁹ Dalis mokinių nurodė problemą, kad pilietiškumo pamokos yra naudojamos kitiems dalykams dėstyti.⁴⁰ Išanalizavusi situaciją Lietuvos bendrojo lavinimo mokyklose, susirūpinimą dėl pilietiškumo pamokų ir socialinių valandų įgyvendinimo kokybės išreiškė ir moksleivių interesams atstovaujanti Lietuvos moksleivių sąjunga (LMS). LMS pozicijoje dėl pilietiškumo pamokų ir socialinių valandų Lietuvos bendrojo lavinimo mokyklose pabrėžiama, kad nepaisant parengtos integruotos pilietiškumo ugdymo programos, integravimas vyksta neefektyviai, o socialinės valandos nekuria ugdymo procesui pridėtinės vertės.

Pristatytuose tyrimuose išryškėjo pačių mokytojų įvardytas kompetencijų stygius, ypač gebėjimo diskutuoti

38 Visuomenės nuomonės ir rinkos tyrimų centras, Pilietiškumo samprata, Fokusuota grupinė diskusija, 2012, Vilnius. 5 p.

39 Visuomenės nuomonės ir rinkos tyrimų centras, Pilietiškumo samprata, Fokusuota grupinė diskusija, 2012, Vilnius. 17 p.

40 Visuomenės nuomonės ir rinkos tyrimų centras, Pilietiškumo samprata, Fokusuota grupinė diskusija, 2012, Vilnius. 17 p.

su mokiniais apie politiką bei padėti suprasti šalies politinį gyvenimą.⁴¹ Pilietinio ir tautinio ugdymo 2016–2020 metų plano esamos situacijos analizėje taip pat teigiama, kad „mokytojams trūksta žinių, įgūdžių ir metodinių gairių kokybiškam, įdomiam ir motyvuojančiam tam tikrų temų dėstymui ir mokinių vertinimui, nėra gerai išvystytos ir nuoseklios mokytojų mokymų ir kvalifikacijos tobulinimo sistemos.“⁴² Tai patvirtina ir Valstybės kontrolės atliktas auditas, kuris parodė, kad pedagogų kvalifikacijos tobulinimo procesas iki šiol organizuojamas be aiškios sistemos, neatsižvelgiama į finansavimo poreikį ir laukiamą rezultatą.⁴³ Auditorių nuomone, būtina atidžiai įvertinti lėšų poreikio pagrindimą ir planuojamą poveikį, nes milijoninės 2007–2013 m. laikotarpio ES investicijos buvo nepakankamai veiksmingos.

Valstybės planas, kaip gerinti pilietinį ugdymą

Nemaža dalis pirmiau aptartų problemų yra įvardyta Pilietinio ir tautinio ugdymo 2016–2020 metų tarpinstituciniame veiksmų plane. Šiame plane yra užsibrėžtas ambicingas tikslas: „pilietinio ir tautinio ugdymo priemonėmis įgalinti Lietuvos

41 Pilietinės visuomenės institutas, Pilietiškumo būklės kokybinis tyrimas, 2012. 5 p.

42 Lietuvos Respublikos Švietimo ir mokslo ministro įsakymas, Dėl Pilietinio ir tautinio ugdymo 2016–2020 metų tarpinstitucinio veiksmų plano patvirtinimo, 2016, Vilnius.

43 Lietuvos Respublikos Valstybės kontrolė, Valstybinio audito ataskaita, Pedagogų kvalifikacijos tobulinimas, 2016.

pilietį prisiimti asmeninę atsakomybę už Lietuvos dabartį ir ateitį.“⁴⁴ Tikslui įgyvendinti yra išsikelti trys didelės apimties uždaviniai („atnaujinti ir tobulinti pilietinį ir tautinį ugdymą; stiprinti pilietinį ir politinį aktyvumą, kritinį mąstymą ir bendruomeniškumą; sukurti pilietinio ir tautinio ugdymo veiklų valdymo ir stebėsenos sistemą“⁴⁵), tačiau šių uždavinių įgyvendinimo galimybės abejotinos. Plane numatyta daugiau kaip 30 veiklų, 2016–2018 m. kiekvienai iš šių veiklų per metus vidutiniškai skiriama po 30 tūkst. eurų iš valstybės biudžeto lėšų.⁴⁶ Plane numatytos veiklos yra labai skirtingos, nėra aiškios vizijos ar prioritetų, todėl lėšų išbarstymas visoms sritims išties niekaip nepadedą įgyvendinti numatytų ambicingų tikslų ir uždavinių (juo labiau kad dalis veiklų yra naujų planų ar priemonių rengimas). •

44 Lietuvos Respublikos Švietimo ir mokslo ministro įsakymas, Dėl Pilietinio ir tautinio ugdymo 2016–2020 metų tarpinstitucinio veiksmų plano patvirtinimo, 2016, Vilnius.

45 Lietuvos Respublikos Švietimo ir mokslo ministro įsakymas, Dėl Pilietinio ir tautinio ugdymo 2016–2020 metų tarpinstitucinio veiksmų plano patvirtinimo, 2016, Vilnius.

46 Pilietinio ir tautinio ugdymo 2016–2020 metų tarpinstitucinio veiksmų plano priemonės ir vertinimo kriterijai.

2. Pilietiško ugdymo tendencijos užsienyje

Pilietiško ugdymas formaliajame sektoriuje

Lietuva yra viena iš dvidešimties šalių, kuriose pilietinis ugdymas yra atskiras privalomas mokomasis dalykas. Kai kuriose šalyse jis dėstomas nuo pradinių klasių, tačiau dažniausiai vidurinio ugdymo metu. Skiriasi ir tai, kiek metų pilietiško pamokos dėstomos kaip privalomas dalykas. „Pavyzdžiui, Prancūzijoje pilietiško, kaip privalomo mokomojo dalyko mokomasi 12 m., Portugalijoje – 9 m., Lenkijoje, Slovakijoje ir Suomijoje – 6 m., Estijoje ir Didžiojoje Britanijoje – 5 m., Graikijoje, Ispanijoje, Rumunijoje – 4 m., Airijoje, Liuksemburge, Norvegijoje – 3 m., Kipre, Nyderlanduose, Slovėnijoje, Kroatijoje – 2 m., Bulgarijoje ir Turkijoje – 1 m.“⁴⁷ Visose šalyse, kuriose pilietiškas ugdymas atskirose pamokose arba jo turinys integruojamas į kitus mokomuosius dalykus, „<...> pilietinis ugdymas suvokiamas kaip tarpdalykinis ugdymo programos matmuo, todėl visi mokytojai turi prisidėti prie pilietinio ugdymo ir su juo susijusių tikslų įgyvendinimo taip, kaip nustatyta konkrečios šalies nacionalinėje ugdymo programoje.“⁴⁸

47 Čepaitė, V., Švietimo problemos analizė. Pilietinio ugdymo įgyvendinimo politika: tikslai, priemonės, rezultatai, 2013 Vilnius. 7 p.

48 Čepaitė, V., Švietimo problemos analizė. Pilietinio ugdymo įgyvendinimo politika: tikslai, priemonės, rezultatai, 2013 Vilnius. 7 p.

„Jau kuris laikas pilietiško ugdymas labiau tapatinamas su aktyviu veikimu, o ne su teoriniu pasirengimu ir išmokymu.“

Praktinis pilietiško ugdymas

Jau kuris laikas pilietiško ugdymas labiau tapatinamas su aktyviu veikimu, o ne su teoriniu pasirengimu ir išmokymu. Tai išugdyti lengviau pasitelkiant būtent praktinio mokymosi metodus, jais papildant tradicinį mokymąsi. Vienas iš būdų, kaip Europos šalys įgyvendina tuos praktinio mokymosi metodus, yra mokiniams suteikiama teisė per mokinių savivaldos institucijas patiems spręsti aktualius klausimus. Taip jie ugdomi reikiamus gebėjimus, kurie padės ateityje aktyviai dalyvauti socialiniame ir politiniame gyvenime.⁴⁹

Šalių, kurių moksleivių tarptautinių tyrimų rezultatai yra aukštesni, nacionalinėse ugdymo programose daugiau dėmesio skiriama pilietinio ugdymo aspektams, kurie skatina mokinių dalyvavimą priimant mokyklos sprendimus ir dalyvavimą bendruomenės veiklose, kūrimą, kaitos procesų mokykloje ir bendruomenėje stebėjimą ir analizę, dalyvavimo ir įsipareigojimo galimybių įvertinimą. Todėl dalis šalių, formuodamos pilietinio ugdymo turinį, daugiau dėmesio skiria ne sąvokoms ar žinių perteikimui, o vertybinių nuostatų formavimui ir gebėjimų ugdymui.⁵⁰

49 Čepaitė, V., Švietimo problemos analizė. Pilietinio ugdymo įgyvendinimo politika: tikslai, priemonės, rezultatai, 2013 Vilnius. 7 p.

50 Čepaitė, V., Švietimo problemos analizė. Pilietinio ugdymo įgyvendinimo politika: tikslai, priemonės, rezultatai, 2013 Vilnius. 9 p.

Vienas iš pavyzdžių, kaip gali būti ugdomos vertybinės nuostatos ir gebėjimai, yra Nyderlanduose nuo 2007 m. įvesta tvarka, kad mokiniai, norintys gauti mokyklos baigimo pažymėjimą, privalo atlikti socialinę praktiką. Ši praktika atliekama bendradarbiaujant su savivaldos, visuomenės ir nevyriausybinių organizacijų atstovais. Praktika laikoma gera Nyderlandų patirtimi, nes bendradarbiaujant praktikos metu patenkinamos visos dalyvaujančios pusės.⁵¹ „Be to, anot Nyderlandų švietimo ir mokslo ministerijos, išėję iš mokyklos jaunuoliai jaučiasi turį ryšį su platesne bendruomene, o dalyvavimas tik uždaroje mokyklos veikloje to neužtikrintų.“⁵²

NVO sektorius

Ugdant aktyvų pilietiškumą nemažas vaidmuo tenka išoriniams veikėjams – nevyriausybiniams organizacijoms, prisidedančioms prie pilietiškumo ugdymo. Todėl labai svarbus ir pačios valstybės požiūris bei politiniai prioritetai, susiję su šio sektoriaus veikla. Pavyzdžiui, Estijoje buvo nuspręsta panaikinti iki tol prie ministerijos veikusias valstybines institucijas, kurios dirbo neformaliojo ugdymo srityje. Buvo nuspręsta, kad neformaliojo ugdymo ir neformaliojo švietimo politikos formavimo funkcijos turėtų būti ministerijos atsakomybė, bet įgyvendinimas – ne. Todėl pinigai, kurie buvo sutaupyti panaikinus iki tol veikusias institucijas, buvo nukreipti privatiems paslaugų tiekėjams.

„neformaliojo ugdymo ir neformaliojo švietimo politikos formavimo funkcijos turėtų būti ministerijos atsakomybė, bet įgyvendinimas - ne“

51 Makauskaitė, M., ir Pikžirnis, A., Pilietinio ugdymo efektyvinimas bendrojo ugdymo mokyklose. Geriausios tarptautinės praktikos ir jų pritaikymo galimybės Lietuvoje, 2015, 6 p.

52 Makauskaitė, M., ir Pikžirnis, A., Pilietinio ugdymo efektyvinimas bendrojo ugdymo mokyklose. Geriausios tarptautinės praktikos ir jų pritaikymo galimybės Lietuvoje, 2015, 6 p.

„Švedija ypatingą dėmesį skiria ne tik savanoriškos veiklos plėtrai bei nevyriausybinių organizacijų stiprinimui, bet ir pilietinės visuomenės švietimui. Šalyje vystomos „demokratiškos mokyklų“ judėjimų iniciatyvos, skatinančios formaliojo bei neformaliojo vaikų ir suaugusiųjų švietimo pilietiškumo ir demokratijos tematika organizavimą. Ypač daug dėmesio tam skiria įvairios švietimo asociacijos ir neformaliojo ugdymo centrai. <...> Švedija, matyt, yra viena iš nedaugelio šalių, kurios gyventojai yra vieni aktyviausių savanoriškos veiklos dalyvių ar priklauso kuriai nors nevyriausybinei organizacijai – net 86 proc. šalies gyventojų vienaip ar kitaip susiję su aktyviu pilietiniu dalyvavimu trečiojo sektoriaus veikloje.“⁵³ „Dabartiniame politiniame diskurse savanoriška veikla yra neatsiejama Jungtinės Karalystės socialinės politikos darbotvarkės dalis ir laikoma pagrindiniu strategijų, skirtų socialiniam įsitraukimui skatinti ir individo bei grupių, ypač jaunimo, pilietiškumui stiprinti, elementu. Jaunų žmonių savanoriška veikla tapo labai svarbiu politikos instrumentu, padedančiu spręsti klausimus, susijusius su jaunimo asmeniniu ir kolektyviniu pilietiškumu.“⁵⁴ Jungtinėse Amerikos valstijose prasidėję esminiai

53 Nevyriausybinių organizacijų informacijos ir paramos centras, Pilietiškumas ir pilietinė visuomenė, Lyginamoji pilietiškumo sampratos analizė, 2012, Vilnius. 42 p.

54 Nevyriausybinių organizacijų informacijos ir paramos centras, Pilietiškumas ir pilietinė visuomenė, Lyginamoji pilietiškumo sampratos analizė, 2012, Vilnius. 41 p.

socialiniai judėjimai, „<...> kurie išjudino ne tik Amerikos visuomenę bet ir padarė didelę įtaką pilietinėms iniciatyvoms kitose pasaulio valstybėse 1960, 1970 ir 1980 m., prasidėjo būtent nevyriausybinių organizacijų iniciatyva.“⁵⁵ Tad savanoriškų veiklų paplitimo mastai JAV taip pat yra nemaži: 62,7 milijono žmonių dalyvauja savanoriškoje veikloje; 26,5 proc. gyventojų tiesiogiai dalyvauja savanoriškoje veikloje nuolat; per metus iš viso savanoriškai veiklai skiriama 8,1 milijardo valandų; kiekvienas gyventojas savanoriškai veiklai skiria 34,1 valandos per metus.⁵⁶ •

55 Nevyriausybinių organizacijų informacijos ir paramos centras, Pilietiškumas ir pilietinė visuomenė, Lyginamoji pilietiškumo sampratos analizė, 2012, Vilnius. 43 p.

56 Nevyriausybinių organizacijų informacijos ir paramos centras, Pilietiškumas ir pilietinė visuomenė, Lyginamoji pilietiškumo sampratos analizė, 2012, Vilnius. 44 p.

3. Apibendrinimas

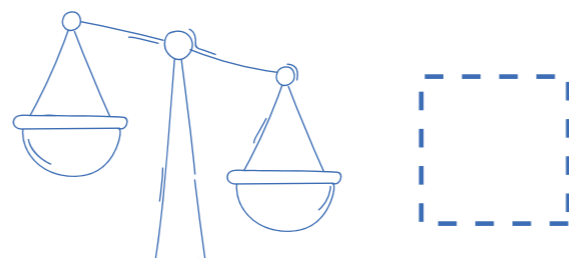
Lietuvos moksleiviai turi gerą teorinį pilietinio ugdymo parengimą, bet smarkiai atsilieka nuo savo bendraamžių Europoje pagal praktinį veikimą, realų dalyvavimą pilietiniame gyvenime. Atsižvelgiant į tai, būtina investuoti į praktinių pilietiškumo įgūdžių formavimą, ypač didelį dėmesį skiriant berniukams, mokiniams iš žemo socialinio ekonominio statuso šeimų bei regionų.

Didelėje dalyje mokyklų iki šiol neveikia mokinių savivaldos, todėl būtina skirti didesnę dėmesį demokratijos mokyklose plėtrai bei mokinių įtraukimui į sprendimų priėmimą.

Pilietinį aktyvumą, pilietinę galią ir kitus su aktyviu pilietiškumu susijusius atributus teigiamai veikia mokinių savanorystė, dalyvavimas nevyriausybinių organizacijų veikloje ir pilietinėse akcijose, todėl į pilietiškumo ugdymą būtina labiau įtraukti įvairius socialinius partnerius, ypač nevyriausybines organizacijas.

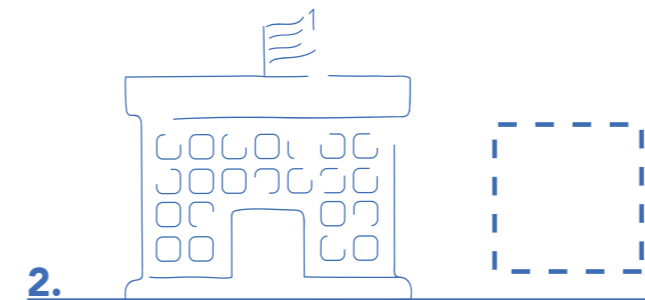
Stojant į aukštąsias mokyklas pilietinis aktyvumas, papildomos mokinio veiklos dažniausiai nieko nelemia (išskyrus kelias programas, kuriose dalyvavusiems moksleiviams gali būti pridėta papildomų balų stojant) arba lemia labai mažai, todėl siekiant paskatinti jaunos žmones aktyviau dalyvauti visuomeninėje veikloje, reikia sukurti teisingas prielaidas tokioms veikloms įvertinti ir pripažinti.

Konkretesni pasiūlymai politikos įgyvendinimui:

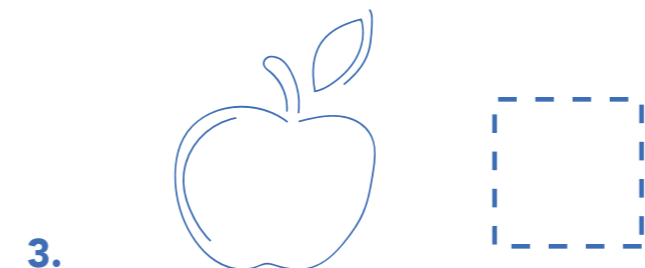

1. Daugiau dėmesio skirti praktinių pilietiškumo gebėjimų ugdymui. To galima siekti vienu ar keliais toliau išvardytais būdais: (1) atsisakyti pilietiškumo pamokų ir sutaupyti pinigus investuoti į praktinę mokinių pilietiškumo veiklą; (2) į ugdymo planą įtraukti neformalią pilietinę

veiklą, kuri būtų privaloma siekiant gauti atestatą; (3) keisti pilietiškumo pamokų turinį, į ugdymą įtraukiant NVO, įvairių iniciatyvų atstovus, ir organizuoti praktinę veiklą.

2. Stiprinti mokinių savivaldas, kurti palankesnę aplinką jų steigimuisi tose mokyklose, kuriose jų veikla dar nevykdoma arba vykdoma tik formaliai.

3. Skirti papildomą tikslinę paramą NVO, siekiant, kad į pilietines veiklas būtų labiau įtrauktos šiuo metu mažiausiai įsitraukusios mokinių grupės: berniukai, žemo socialinio ekonominio statuso mokiniai bei mažesnių regionų jaunuoliai.

4. Parengti ir įgyvendinti bandomąją

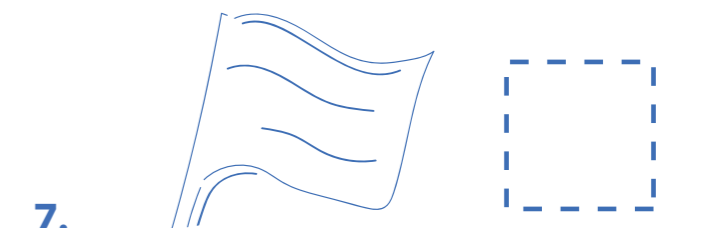
NVO ir mokyklų bendradarbiavimo skatinimo programą (sukuriant naują priemonę ar pertvarkant šiuo metu esančias / suplanuotas skatinimo priemones).

5. Parengti mokyklų demokratizavimo gaires, kuriose būtų pateikiamos demokratinio valdymo, mokinių ir kitų socialinių partnerių įtraukimo, tarybos veiklos organizavimo rekomendacijos.

6. Parengti ir patvirtinti neformaliu ir savaiminiu būdu įgytų kompetencijų vertinimo ir pripažinimo tvarką.

7. Peržiūrėti pilietinio ir tautinio ugdymo programą ir atsižvelgiant į šį bei kitus naujausius pilietiškumo ugdymo situacijos Lietuvoje tyrimus ją atnaujinti. •

Literatūros sąrašas

Čepaitė, V., Švietimo problemos analizė. Pilietinio ugdymo įgyvendinimo politika: tikslai, priemonės, rezultatai, 2013 Vilnius, ISSN 1822-4156. Prieiga per internetą: <<http://www.nmva.smm.lt/wp-content/uploads/2012/12/Pilietinio-ugdymo-igyvendinimo-politika.pdf>>.

Ilgalaikė pilietinio ir tautinio ugdymo programa, 2006.

Prieiga per internetą: <<https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.283042>>.

Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerija, Pilietiškumo ugdymo integruojamoji programa. Prieiga per internetą: <http://portalas.emokykla.lt/bup/Documents/Pradinis%20ir%20pagrindinis%20ugdymas/Pilietisku_ji_programa.pdf>.

Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerija, Socialinis ugdymas. Prieiga per internetą: <https://www.smm.lt/uploads/documents/svietimas/ugdymo-programos/6_Socialinis-ugdymas.pdf>.

Lietuvos Respublikos Švietimo ir mokslo ministro įsakymas, Dėl Pilietinio ir tautinio ugdymo 2016–2020 metų tarpinstitucinio veiksmų plano patvirtinimo, 2016, Vilnius. Prieiga per internetą: <<https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/3326bca0f26a11e5989ee743dd0efbb0>>.

Lietuvos Respublikos valstybės kontrolė, Valstybinio audito ataskaita, Pedagogų kvalifikacijos tobulinimas, 2016.

Prieiga per internetą: <<https://www.vkontrole.lt/failas.aspx?id=3526>>.

Makauskaitė, M., Pikžirnis, A., Pilietinio ugdymo efektyvinimas bendrojo ugdymo mokyklose. Geriausios tarptautinės praktikos ir jų pritaikymo galimybės Lietuvoje, 2015.

Prieiga per internetą: <http://kurkl.lt/wp-content/uploads/2015/10/Pilieti%C5%A1kumo-ugdymas_Arnoldas-Pik%C5%BEirnis-ir-Mant%C4%97-Makauskait%C4%97.pdf>.

Nevyriausybinių organizacijų informacijos ir paramos centras, Pilietiškumas ir pilietinė visuomenė, Lyginamoji pilietiškumo sampratos analizė, 2012, Vilnius. Prieiga per internetą: <http://www.3sektorius.lt/docs/Pilietiskumas_analize_final_2013-01-17_16_00_54.pdf>.

Pilietinės visuomenės institutas, Išaugęs pilietinės galios indeksas – testas valdžiai?, 2017, Vilnius. Prieiga per internetą: <http://www.civitas.lt/wp-content/uploads/2017/06/PGI2016_pranesimas.spaudai.pdf>.

Pilietinės visuomenės institutas, Pagrindiniai Lietuvos visuomenės pilietinės galios indekso rodikliai 2016m., 2017 Vilnius. Prieiga per internetą: <http://www.civitas.lt/wp-content/uploads/2017/06/PGI2016_pagr-rezultatai.pdf>.

Pilietinės visuomenės institutas, Pilietiškumo būklės kokybinis tyrimas, 2012. Prieiga per internetą: <http://www.civitas.lt/wp-content/uploads/2015/07/Kokybinis_pilietiskumo_tyrimas_summ_rekom_final_07.16.pdf>.

Pilietinio ir tautinio ugdymo 2016–2020 metų tarpinstitucinio veiksmų plano priemonės ir vertinimo kriterijai. Prieiga per internetą: <https://e-seimas.lrs.lt/rs/lasupplement/TAP/bbfda950ce5a11e59019a599c5cbd673/d7386013ce5b11e59019a599c5cbd673/format/ISO_PDF/>.

Tarptautinis pilietinio ugdymo ir pilietiškumo tyrimas (International Civic and Citizenship Education Study), 2010, Vilnius, ISBN 978-609-95133-5-5. Prieiga per internetą: <http://www.nec.lt/failai/1811_Pilietinio_ugdymo_ir_pilietiskumo_tyrimas_ICCS_2009__Rezultatai_NEC.pdf>.

Tarptautinis pilietinio ugdymo ir pilietiškumo tyrimas (International Civic and Citizenship Education Study), 2017.

Prieiga per internetą: <http://nec.lt/failai/7217_ICCS_2016_Ataskaita.pdf>.

Visuomenės nuomonės ir rinkos tyrimų centras, Pilietiškumo samprata, Fokusuota grupinė diskusija, 2012, Vilnius. Prieiga per internetą: <http://www.3sektorius.lt/docs/Pilietiskumo_samprata_focusgrupes_2013-01-17_16_01_33.pdf>.

Zaleskienė, I., ir kiti, Metodinės rekomendacijos pagrindinio ugdymo bendrųjų programų įgyvendinimui, Pilietiškumo ugdymas. Prieiga per internetą: <<https://duomenys.ugdome.lt/saugykla/2014/04/07/Visas-metodiniu-rekomendaciju-tekstas.pdf>>. •

